

Nazi-roofkunst: restitutie of niet?

In 1981 koopt het Zeeuws Museum een schilderij aan van Jan Toorop. In 1999 wordt het benaderd door de kleinkinderen van een Duits echtpaar dat dit schilderij in 1938 heeft verloren, vermoedelijk door inbeslagname door het naziregime.

De Commissie Museale Gedraglijn (voorloper van de Ethische Codecommissie voor Musea) stelt vast dat niet onomstotelijk vaststaat, maar wel zeer aannemelijk is, dat het schilderij inderdaad aan het Duitse echtpaar heeft toebehoord en door de Staatspolizei in 1938 is geconfisqueerd. Vervolgens oordeelt de commissie dat het Zeeuws Museum, mede gelet op de toenmalige opvattingen en de toenmalige stand van de kennis, niet onzorgvuldig heeft gehandeld bij de verwerving in 1981. Alle omstandigheden afwegende acht de commissie het niet onjuist dat het museum niet tot teruggave overgaat, maar acht zij het wel aangewezen dat het museum zoekt naar mogelijke alternatieve redelijke en billijke oplossingen die recht doen aan het grote emotionele belang van de kleinkinderen enerzijds en het grote collectiebelang van het museum anderzijds.

Advies inzake aanspraak op Toorop Advies inzake aanspraak op 'Het Gebed' van Jan Toorop

Advies inzake aanspraak van dr. W.A. Eberstadt, wonende te New York, zoals vastgesteld door de Commissie Museale Gedraglijn in haar vergadering van 17 mei 2000. De commissie was als volgt samengesteld:

- prof.mr. E.J. Dommering (voorzitter),
- dr. F. Grijzenhout, dr. W.H. Vroom,
- drs H. Leyten,
- mr. P.M. Witteman.

Tevens was aanwezig R.F.V.M. van Kempen-Smits (secretaris)

De procedure

In januari 1999 is het Zeeuws Museum te Middelburg benaderd door dr. W.A. Eberstadt uit New York, kleinzoon van Ernst en Gertrud Flersheim. De heer Eberstadt deelde mee dat het schilderij 'Het Gebed' van Jan Toorop (olieverf op karton), vervaardigd in 1907, deel heeft uitgemaakt van de kunstcollectie van zijn grootouders. In deze collectie bevonden zich vele werken van Jan Toorop, die in de periode dat het echtpaar veelvuldig in Domburg op vakantie ging, aldaar werkzaam was en met wie zij bevriend waren geraakt.

Het betreffende schilderij is door het Zeeuws Museum in 1981 met geldelijke steun van de Vereniging Rembrandt aangekocht voor een bedrag van f 150.000 van kunsthandelaar Ivo Bouwman te Den Haag. Volgens Eberstadt is dit schilderij in 1938 met andere kunstwerken van wijlen het echtpaar Flersheim door de Staatspolizei in Frankfurt an Main als Joods vermogen in beslag genomen. Het grootste deel van deze in beslaggenomen werken is vervolgens verdwenen. De heer en Mevrouw Flersheim hebben eind 1936, begin 1937 Duitsland moeten verlaten en zich in Nederland gevestigd. Tijdens de tweede wereldoorlog is het echtpaar in 1944 in het concentratiekamp Bergen-Belsen omgekomen, naar welk kamp zij via het Nederlandse kamp Westerbork op transport waren gesteld. De heer Eberstadt vordert het werk, mede namens zijn zuster, thans als rechthebbende op.

Het bestuur van de Zeeuwse Museumstichting heeft in een voorlopige reactie gesteld geen reden te zien het werk af te staan en tevens toegezegd om, alvorens een definitief standpunt in te nemen, onder meer het oordeel in te winnen van de Commissie Museale Gedragslijn en dat oordeel bij de besluitvorming te betrekken. Dit verzoek is neergelegd in de brief van 7 december 1999 van de voorzitter van de Zeeuwse Museumstichting mr. M.M. Steenbeek gericht aan de directeur van de Nederlandse Museumvereniging drs. A.A.E. Vels Heijn.

De Commissie Museale Gedragslijn heeft zich alvorens het verzoek in behandeling te nemen, afgevraagd of het wel de taak van de commissie is hierover een oordeel te geven. Hoewel de Gedragslijn voor de museale beroepsethiek niet expliciet een regel kent die voorziet in een geval als dit, wordt een aanknopingspunt gevonden in artikel 3.2. onder b. Bovendien is de kwestie van het Joodse kunstbezit dat vlak voor, tijdens of na de oorlog door musea is verworven thans zo breed in discussie gekomen dat de commissie daarin voldoende aanleiding ziet een advies uit te brengen. Daarbij zal de commissie de inmiddels binnen de museumwereld ter zake gevormde opvattingen betrekken.

Bij de beoordeling daarvan maakt de commissie gebruik van de normen vastgelegd in de 'Richtlijn Museale Verwervingen 1940-1948' en de 'Recommendations concerning the Return of Works of Art Belonging to Jewish Owners' opgesteld door ICOM op 14 januari 1999, beide gepubliceerd in Museumwijzer (3), 1999. De commissie treedt niet in de juridische merites van de aanspraken van de familie jegens het museum.

De Commissie Museale Gedragslijn achtte het wenselijk om de heer Steenbeek en de heer Van der Velden, die zich inmiddels als gemachtigde van de heer Eberstadt in Nederland had gemeld, uit te nodigen voor een oriënterend gesprek. De heer Steenbeek heeft gevolg gegeven aan de uitnodiging. De heer Van der Velden heeft volstaan met het toezenden van informatie. Desgevraagd wilde hij, na ruggespraak met Mr Russell, advocaat van de familie in Nederland, geen nadere informatie verstrekken.

Het Advies

De commissie onderscheidt drie vragen die achtereenvolgens beantwoord moeten worden:

1. Staat onomstotelijk vast dat het werk tot de collectie Flersheim heeft behoord en is geconfisqueerd?
2. Heeft het Museum onzorgvuldig gehandeld bij de verwerving van het werk in 1981?
3. Hoe moet het Museum naar huidige opvattingen - beoordeeld naar maatstaven van ethisch handelen van een Nederlands museum - met de aanspraken van de familie Eberstadt handelen en welke afwegingen spelen daarbij een rol?

Vraag 1

Het staat vast dat het schilderij van Jan Toorop, 'Het Gebed', deel heeft uitgemaakt van de collectie Flersheim. Het wordt als zodanig aangeduid in een catalogus uit 1929 van een tentoonstelling in Laren en Eberstadt beschikt over een familiefoto van de woonkamer, vermoedelijk genomen in 1920, waarop het schilderij (deels) zichtbaar is. Of het schilderij nog tot de collectie behoorde op het moment van de in beslagneming in 1938 en deel uitmaakte van de in beslaggenomen voorwerpen door de Staatspolizei in Frankfurt staat niet onomstotelijk vast, maar is zeer aannemelijk. Na de oorlog heeft er een procedure plaatsgevonden strekkende tot 'Wiedergutmachung' van het jegens de familie tijdens de oorlog begane onrecht. In het besluit van de 'Wiedergutmachungskammer' van 30 januari 1956 van het Landgericht Frankfurt an Main is de verklaring van Edith Eberstadt, dochter en erfgename van wijlen het echtpaar Flersheim opgenomen. Zij verklaart daar dat een groot deel van de kunstcollectie van haar ouders in 1937 ter veiling is aangeboden aan Veilinghuis Helbing in Frankfurt. Van deze veilingcatalogus (11/12 mei 1937) is een exemplaar aanwezig o.a. in de bibliotheek van het Rijksmuseum; het schilderij 'Tischgebet' van Jan Toorop komt daarin niet voor.

Door Eberstadt en zijn gemachtigde wordt melding gemaakt van het bestaan van twee lijsten. Op lijst I zouden de schilderijen van Duitse schilders staan, die op 11, 12 en 13 mei 1937 geveild zijn in opdracht van zijn grootouders. De commissie heeft lijst I weliswaar niet gezien, maar heeft uit de veilingcatalogus kunnen opmaken dat het bij de veiling inderdaad om schilderijen van Duitse kunstenaars ging en dat er geen werk van Jan Toorop bij was. Op lijst II staan de schilderijen van niet-Duitse kunstenaars, die opgeslagen zouden zijn bij de firma Delliehausen en in 1938 in beslag werden genomen door de Staatspolizei. Deze schilderijen zouden niet zijn geveild, omdat niet werd verwacht dat deze werken grote opbrengsten zouden maken. Deze lijsten zijn na de oorlog door dochter Edith met medewerking van een nicht van de familie opgesteld. Desgevraagd heeft de gemachtigde van de familie, de heer Van der Velden, lijst II ter inzage gegeven aan de commissie. Op deze lijst komt het 'Tischgebet' inderdaad voor. Op grond van het vorenstaande gaat de commissie af op de beslissing van de Wiedergutmachungskammer waarin 'Tischgebet' van Toorop met name wordt genoemd.

Vraag 2

De Commissie Museale Gedragslijn is van oordeel dat het Zeeuws Museum bij aankoop van het desbetreffende schilderij in januari 1981 niet onzorgvuldig heeft gehandeld door destijds geen nader onderzoek naar de herkomst van het schilderij te doen. Het Zeeuws museum is bij de aanschaf van het schilderij afgegaan op de goede naam van kunsthandelaar Ivo Bouwman, die destijds bij de verkoop heeft verklaard dat hij het schilderij halverwege de jaren zeventig had gekocht van de erven van de kunsthandel d'Audretsch. Op de achterkant van het schilderij bevindt zich een plakker met de naam 'mr. W.M.A. Weitjens' (van 1941-1946 lid van de Hoge Raad). Deze is bij uitspraak van het Tribunaal voor het Arrondissement 's-Gravenhage van 10 mei 1948 veroordeeld wegens zijn

nationaal-socialistische gezindheid en handel met de vijand. De rol van Weitjens in de kunsthandel in Nederland tijdens de oorlog wordt beschreven in het in 1998 gepubliceerde boek *Roof van G. Aalders en Kunsthandel in Nederland, 1940-1945* van Adriaan Venema over dezelfde periode, gepubliceerd in 1986. Ook wordt hij genoemd in het boekje van P.E. Mazel *In naam van het Recht over de (foute) rol van de Hoge Raad tijdens de bezetting*, gepubliceerd in 1984. Pas in 1986 werd de ICOM Code of Professional Ethics gepubliceerd, waarin onder meer de eis werd gesteld dat aanwinsten voorzien moesten zijn van een deugdelijk bewijs van herkomst en aan het museum een onderzoeksplicht naar de herkomst werd opgelegd. Ook is in die periode een omslag in de opvattingen binnen de museumwereld waar te nemen over hoe met kunstwerken die in de periode voor, tijdens en kort na de oorlog van eigenaar zijn gewisseld moest worden omgegaan. Gelet op het tijdstip van verwerving kan niet worden gesteld dat het Zeeuws Museum naar de toenmalige opvattingen een nader onderzoek had behoren in te stellen. Het is bovendien de vraag of het museum naar de kennis van dat moment de twijfelachtige herkomst had kunnen achterhalen. Het inwinnen van informatie bij de RKD hierover zou niets opgeleverd hebben, daar deze dienst niet over dergelijke gegevens beschikte.

De commissie concludeert dat het Zeeuws Museum in 1981 niet had kunnen weten of behoren te weten dat er wellicht met de herkomst van het werk van Toorop iets aan de hand was.

Vraag 3

Bij de beoordeling van de vraag of het Zeeuws Museum juist handelt door thans niet in te gaan op het verzoek van de erfgenamen om tot teruggave over te gaan, overweegt de commissie dat de huidige opvattingen over hoe in het algemeen met kunst uit de betrokken periode moet worden omgegaan en de kennis die wij nu hebben over de schrijvende geschiedenis van het desbetreffende werk, zwaar dienen te wegen. Dat is zeker ook in het onderhavige geval zo. De grootouders van Eberstadt verbleven vaak in Domburg en raakten bevriend met het echtpaar Toorop, van wie zij veel werk aankochten. Het schilderij waar het hier om gaat hing bij de grootouders in de woonkamer. Eberstadt is inmiddels bejaard en wil om emotionele redenen en beslist niet uit winstbejag het schilderij terug. De gedachte dat dit werk hangt in een museum in het land van waaruit zijn grootouders op transport zijn gesteld naar Bergen-Belsen is voor hem onverteerbaar. Anderzijds dienen andere zwaarwegende belangen aandacht te krijgen en zullen deze tegen de zwaarwegende belangen die voor teruggave pleiten moeten worden afgewogen. In die afweging speelt ook de beantwoording van de eerste twee vragen een belangrijke rol. De commissie komt tot de volgende, niet uitputtende lijst van afwegingsfactoren:

- Staat het onomstotelijk vast dat het betrokken werk niet in een normale handelstransactie vrijwillig van eigenaar is gewisseld? In het onderhavige geval is dat zeer aannemelijk.
- Had bij de verwerving door het museum, naar maatstaven van behoorlijk museaal handelen nader onderzoek moeten worden ingesteld? In het onderhavige geval was dat in 1981 niet zo.
- Is voor het onvrijwillige bezitsverlies enige vorm van schadeloosstelling toegekend? Dat is in dit geval zo geweest. De 'Wiedergutmachungskammer' van het Landgericht Frankfurt heeft Edith Eberstadt-Flersheim bij besluit van 1956 een schadevergoeding voor het verlies van het schilderij 'Het Gebed' toegekend van DM 3000, welk bedrag is uitbetaald. Naar de maatstaven van toen representeerde dat de marktwaarde van een Toorop. Deze uitbetaling staat naar het oordeel van de commissie niet in de weg aan de huidige aanspraken.
- Bestaat er bij de erfgenamen bereidheid een schadeloosstelling voor de teruggave aan het museum te voldoen? Het schilderij is destijds aangekocht voor f 150.000 waarvan f 75.000 komt uit financiële steun van de Vereniging Rembrandt. In dat licht bezien acht de commissie

bereidheid tot compensatie voor de aankoopprijs en de kosten van het behoud redelijk. Zij heeft niet kunnen vaststellen dat daartoe bij de erfgenamen bereidheid bestaat.

- Wat is de plaats van het werk in de collectie? Het schilderij 'Het Gebed' van Jan Toorop behoort tot de kerncollectie van het Zeeuws Museum, bestaande uit 40 à 50 schilderijen. Jan Toorop heeft het schilderij in Zeeland geschilderd; er wordt een Zeeuwse familie in klederdracht afgebeeld. Het Zeeuws Museum heeft geen ander schilderij van Jan Toorop in zijn collectie.
- Wat is de toestand van het werk en is conservering verzekerd? Het schilderij is op karton geschilderd en was bij de aankoop in 1981 al in slechte staat. Tot nu toe zijn er geen pogingen ondernomen het schilderij te restaureren omdat er volgens het museum geen financiële middelen voor zijn. De commissie heeft niet kunnen vaststellen of dit een punt van overleg is geweest.

Gelet op de vorenstaande factoren zoals deze in de gegeven omstandigheden moeten worden afgewogen, handelt het Zeeuws Museum naar het oordeel van de Commissie Museale Gedragslijn niet onjuist door een verzoek tot teruggave niet in te willigen. De herkomst van het schilderij bevat echter 'elementen die duiden op discutabele verhandeling' (zoals artikel 5 van de 'Richtlijn Museale Verwervingen 1940-1948' het omschrijft) in de periode 1938-1945. De commissie acht het daarom in de geest van de richtlijn dat gezocht wordt naar mogelijke alternatieve redelijke en billijke oplossingen die recht doen aan het grote emotionele belang van de verzoeker enerzijds en het grote collectiebelang van het museum anderzijds. De commissie rekent het niet tot haar taak daarin te bemiddelen.

Amsterdam, mei 2000

© De Nederlandse Museumvereniging